

І. В. Яремко

аспірантка

ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВИМІРУ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Виявлено і проаналізовано тематику й основні підходи до розуміння соціально-культурної зумовленості наукового знання і проблеми соціальності сучасної науки.

Ключові слова: наукове знання, наука, істина, цінність, соціальність.

Уявити сучасний світ без науки неможливо. На сьогоднішній день вона є не тільки основною виробничою силою суспільства, фактором, що забезпечує економічну і політичну безпеку існування держави, але і засобом ціннісного перетворення дійсності. Наука є складним і багатоаспектним у визначенні феноменом. Більшість дослідників визначають науку як сферу людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про реальність.

Наука – необхідний засіб розвитку людини, її культури, освіти тощо. Наукові знання необхідні для здійснення соціального управління, формування наукового світогляду. Сама по собі наукова діяльність виокремилася в структурно організований вид виробництва – виробництво знань, які використовуються для осмислення, опису та пояснення реального світу: від світу природи до світу суспільства. Сучасні дослідження науки акцентують увагу на проблематиці соціальності науки та наукового знання: виявленню впливу соціокультурних умов історичної епохи на розвиток науки, еволюції освітніх процесів, зміні статусу та призначення науки, її методологічної основи тощо.

Вагомий внесок в осмислення соціального виміру науки та осмислення її існування як соціокультурного феномена зробили сучасні дослідники, що представлено у працях П. Гайденко, Л. Губерського, І. Добронравової, Л. Дротянко, І. Касавіна, В. Кізіми, С. Кримського, В. Лекторського, В. Лук'янця, М. Марчука, Л. Мікешіної, О. Огурцова, М. Поповича, В. Поруса, В. Рижка, В. Розіна, В. Стюпіна, Л. Шашкової, В. Ярошовця та ін. Головним завданням статті є розгляд науки у вимірі її соціально – культурної зумовленості.

Знання розуміється як культурно-історичний феномен, який визначається у часово-просторовому відношенні. "Знання – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності" [5, с. 229]. Знання

виступає як адекватний вираз істини, тому вимагає створення складної системи оцінок пізнавального процесу з минулим досвідом і майбутніми перспективами подальшого пізнання дійсності та обов'язкове включення його в різні сфери життєвих орієнтирів, науку, діяльність. Системи знання визначаються через категоріальний апарат певних культурно-історичних епох. "Знання – форма соціальної та індивідуальної пам'яті, схема діяльності і спілкування, результат визначення, структурування і осмислення об'єкту в процесі пізнання" [7, с. 51].

Зрозуміло, що не можливо зводити поняття знання лише до знання наукового. "Окрім того, у структурі будь-якого наукового знання були виявлені елементи, що не вміщуються в традиційне розуміння поняття науковості: філософські, релігійні, магічні, міфологічні, побутові уявлення; інтелектуальні та сенсорні навички, що важко піддаються рефлексивній вербалізації; соціально-психологічні стереотипи, специфічні інтереси та соціальні потреби; велика кількість невивірених концепцій, метафор..." [1, с. 27].

Не варто залишати поза увагою й те, що не будь-яке знання можна розглядати як наукове. П. П. Гайденко приводить наступне визначення наукового знання. "Наукове знання – це також розвинута система, і вивчення його еволюції потребує визначення місця і ролі науки в кожному епоху розвитку суспільства і співвідношення змін в структурі і способах обґрунтування наукового знання зі зміною місця і функції цього знання в межах соціально-історичного цілого" [6, с. 59].

Наукові знання мають свої специфічні риси і відрізняються від інших видів знань. Знання здобуваються людиною у найрізноманітніших галузях її життєдіяльності: у повсякденному житті, у політиці, у мистецтві, в економіці, в релігії, у філософії, в науці тощо. І мистецтво, і релігія, і філософія, і наука – всі вони по-своєму відображують реальність і при цьому створюють свій власний світ, свою реальність. Визначення істинності наукового знання потребує логічного обґрунтування і практичної перевірки. Слід зауважити, що ідеалом науки є систематизованість, строгість (наявність стандартів достовірності), доказовість, об'єктивність знання, спрямованість на посилення передбачуваної сили теорій. Одним з основних критері-

ів науковості є системність знання. Система (на відміну від простої суми частин) характеризується внутрішньою єдністю, неможливістю вилучення будь-якого з елементів. Наукові знання завжди утворюють певні системи: у таких системах є вихідні принципи, фундаментальні поняття і знання, похідні з цих принципів та понять. Також система містить важливі для певної науки інтерпретовані факти, експерименти, математичний апарат, практичні висновки й рекомендації.

Важливим критерієм науковості є також наявність мети наукового пізнання, яка визначається як осягнення істини заради самої істини, тобто теоретичність. Якщо наука спрямована лише на вирішення практичних завдань, вона не є наукою у повному розумінні цього слова. Наука впливає на формування світогляду з боку затвердження норм раціонального, критичного та адекватного бачення дійсності, тому відмінною рисою наукового знання є його раціональний характер. Цей критерій тісно зв'язаний із властивістю інтерсуб'єктивності наукового знання, яка розуміється як загальна значимість, загальнообов'язковість знання, його інваріантність, можливість отримати один і той самий результат різними дослідниками.

Що стосується питання етичних норм і цінностей науки, то в цій сфері не існує єдиного підходу до їх розкриття. Неможливо заперечити той факт, що наука на сьогоднішній день суттєво вплинула і впливає на життя сучасного суспільства. Інша справа – як саме наука впливає і які досягнення вона несе? Багато її відкриттів і технічних нововведень пригнічують і лякають сучасну людину, особливо коли мова йде про майбутнє. І це не дивно. Сучасний науково-технічний розвиток викликав до життя не тільки позитивні, але і негативні явища, які набули глобальних масштабів. Ось чому, вступивши у XXI століття, людство все частіше і напруженіше починає розмірковувати над моральною, гуманістичною оцінкою ролі й призначення науки в суспільному житті.

Питання про те, чи є наука силою, яка підпорядкована інтересам і потребам людини, незалежно від соціальних умов її буття, чи наука є явищем, яке вийшло з-під контролю людини і здатне її знищити, стали предметом всезагального обговорення. Наука – складне багатовимірне соціальне явище. Її первісне завдання – пояснювати незрозуміле і полегшувати життя людям. Чи не є це головною цінністю науки? Проте, як показує історичний час, наука, точніше – її результати, можуть і ускладнювати життя людині.

Наука сьогодні – не що інше, як основний фактор цілісного перетворення дійсності, який викликає значні зміни в сфері суспільного виробництва, стає одним з головних факторів економічних, соціальних, духовних перетворень, оновлення культури, якісної освіти суспільства і осо-

бистості. Вона виявляється силою, яка здатна сприяти розвитку самої людини, її творчих здібностей і обдарувань.

Саме на постнекласичному етапі наука розглядається в соціально-культурному контексті, обґрунтовуються допустимість і навіть необхідність аксіологічних факторів при поясненні й описі низки складних системних об'єктів [9].

Узагальнюючи існуючі дослідження, можна констатувати, що аксіологічні основи науки включають цінності різноманітного порядку:

- 1) цінність самої науки для людини і суспільного прогресу;
- 2) соціокультурна цінність і її культуротворча функція;
- 3) цінність наукового товариства, як способу самореалізації людини і задоволення її прагнення до пізнання і творчості;
- 4) цінність ідеї, методу, підходу для вирішення конкретного дослідницького завдання;
- 5) статусна цінність належності до наукового товариства [8].

За словами М. С. Кагана: "Цінності – це не що інше, як життєві смисли, а тому вони нерозривно пов'язані з метою" [2]. Хоча у різних вчених можуть бути різні цілі, але їх різноманітність обмежена реальною дійсністю, яка виступає предметом дослідження. Аксіологічні основи науки і наукової діяльності не тільки реально існують, але є визначальними на сучасному етапі розвитку науки. Наприклад, у К. Поппера метою науки є знаходження пояснення для всього, що є таким, що потребує пояснення. У постнекласичній науці наукове пізнання починає розглядатися в контексті соціальних умов його буття і його соціальних наслідків, як особлива частина життя, детермінуюча на кожному етапі свого розвитку загальний стан культури даної історичної епохи, її ціннісними орієнтаціями і світоглядними установками.

Сучасна наука, з одного боку, проголошує поліпшення якості життя через науково – технічний прогрес, а з іншого боку – прямим результатом використання її досягнень є глобальні проблеми людства; проголошуючи цінності гуманізму, наука одночасно віддаляється від духовних цінностей. В XX ст. людина виявила, що тяжкість наслідків і загроз власного виживання створює вона сама. Наука – є лише інструментом, за допомогою якого, з однієї сторони, зростає виробнича могутність суспільства, а з іншої – ростуть проблеми. Наука як засіб реалізації потреб людини і суспільства є генератором нових потреб і цінностей, і саме тому глобальні проблеми людства можна вважати причиною зміщення ціннісних акцентів як в культурі, так і в самій науці – від духовних до матеріальних.

З того часу, як наука входить у парадигмальну стадію і стає соціокультурним інструментом, що

володіє наймогутнішими можливостями по перетворенню дійсності, відбувається соціалізація науки. Тільки на цій стадії розвитку науки кожний причетний до науки міг називатися вченим, в наш час набагато більше "наукових робітників". Що стосується етичних цінностей науки, визначені моральні імперативи, стандарти поведінки і взаємовідносин між вченими існують.

Повертаючись до цінності науки, саме через аналіз мети, цілі є шанс наблизитись до розуміння цінностей як вченого, науковця, так і власне науки. Саме цінності задають мету. Коли у вченого немає мети у його пізнавальних діях, або ж вони йому байдужі й пізнання відбувається заради пізнання, це є небезпечним. Для науковця ця небезпека полягає у деакціоналізованому і ціннісно не обґрунтованому прагненні до знання самого по собі. У цьому є небезпека і для суспільства, саме у тому, що отриманий результат такого пізнання, може стати новою негативною цінністю. І ця цінність буде запропонована суспільству, яке надасть їй потрібного вигляду і покаже як користь(благо) для суспільства.

Також має місце таке поняття, як відчуження вченого від результатів власної праці, тому що він не знає, як буде використаний результат його праці. Виходячи з того, що наука претендує на достовірне знання, а таке знання не може бути ціннісно нейтральним, то будь-яка відома інформація буде оціненою.

Парадигмальна наука активує моральні настанови вчених через гносеологічні цінності і прищеплює через авторитет наукових громад і соціальні замовлення уявлення про те, у що вірити, що є істина, благо, норма, ідеал, якими мають бути цілі, сенс наукової діяльності. Серед проблем етики науки, існує проблема кодексу наукової честі. І. Лакатос вважав, що наука не може розвиватися, якщо вчені вчиняють нечесно. Тобто головний акцент робиться на чесність, на те, що успіхи науки повинні фіксуватись і ставати надбанням суспільства.

Офіційно наука декларує такі ціннісні орієнтації як знання й істина. І завдяки вченим, які орієнтовані на такі цінності, відбувається розвиток науки. Істина і благо є кінцевою причиною цілепокладання, саме в цьому і полягає цінність вченого. Хоча часто буває, що наука направлена на надособистісні цілі. На даному етапі існування, коли у вибір об'єктів пізнання і направлення дослідницької діяльності вмішується добре оплачене соціальне замовлення, тоді про безкорисливе служіння істині можна і не говорити. Все це відбувається у парадигмальній науці, тому що вона залежить від соціальних інститутів, соціального замовлення, потреб, цілей і цінностей суспільства.

З огляду на це дослідницький інтерес представляє специфіка сучасних трансформацій цін-

нісно-світоглядних вимірів науки та їх вплив на формування пріоритетів подальшого наукового пошуку. "Загальні міркування про співвідношення ціннісного та пізнавального наповнюються конкретним змістом. Осмислюються різні форми і способи взаємодії культурно – ціннісних і суто пізнавальних чинників розвитку науки, а сама проблема набуває вигляду чітко визначеної парадигми дослідження. Ретельно вивчається вплив ціннісних орієнтацій на характер наукової діяльності та її результативність. Зокрема, широко висвітлювалося питання про те, як цінності проникають у наукове знання, чи не зумовлена сама можливість аксіологізації науки методологічними і світоглядними установками, як пов'язані між собою внутрішньо наукові та зовнішні стосовно пізнавальної діяльності ціннісно-нормативні чинники і т. ін. Водночас визначення ціннісних вимірів діяльності сукупного наукового суб'єкта не в останню чергу залежить від особистісної мотивації. Співвідношення загальної мети наукової діяльності з особистими мотивами визначає подальшу діяльність ученого.

Разом зі знаннями про об'єкти наука систематично розвиває не тільки знання про методи, а й специфічні особливості суб'єкта наукової діяльності, який формується в процесі соціалізації, окрім того систематичні заняття наукою являють собою засвоєння суб'єктом властивої йому систему цінностей. Фундаментом виступають ціннісні установки, направлені на пошук істини, вони відповідають предметності і об'єктивності наукового пізнання. На базі цих установок історично розвивається система ідеалів і норм наукового пізнання.

Очевидно, що культурна сутність науки спричиняє її етичну і ціннісну наповненість. Відкриваються нові можливості науки: проблема інтелектуальної і соціальної відповідальності, етичного й морального вибору, особистісні аспекти прийняття рішень, проблеми морального клімату в науковому співтоваристві й колективі. Наука виступає як фактор соціальної регуляції суспільних процесів. Вона впливає на потреби суспільства, стає необхідною умовою раціонального управління. Будь-яка інновація вимагає аргументованого наукового обґрунтування. Прояв соціокультурної регуляції науки здійснюється через сформовану в даному суспільстві систему виховання, навчання й підключення членів суспільства до дослідницької діяльності й етосу науки.

При обговоренні проблем формування та зміни засад науки не можна не брати до уваги особливості певного контексту, в якому існує й розвивається наука і наукове знання, тому адекватна реконструкція історичних типів наукового знання і діяльності ґрунтується на урахуванні різноманіття соціальних і культурно-історичних чинни-

ків, які впливають на цю діяльність і формують свідомість ученого. В межах такого підходу можна окреслити чималу кількість проблем, які мають значний теоретичний потенціал.

У 40–50-і роки ХХ ст. основна увага була спрямована на з'ясування соціальних впливів на функціонування науки, тобто на зовнішні соціальні зв'язки науки, вже як у 60-і роки інтерес переміщається на внутрішню наукову питанню, а саме: наука розглядається як відносно самостійний інститут, специфічна сфера діяльності, внутрішні механізми якого і піддаються дослідженню. Сучасна наука являє собою важливий соціальний інститут, особливу сферу впорядкованих відносин між людьми, їх організованої діяльності.

Соціальність науки стає спеціальним предметом дослідження і дискусій, в результаті яких в середині ХХ ст. сформувались два напрями – інтерналізм і екстерналізм. Інтерналісти вважають двигуном розвитку науки фактори, що пов'язані з внутрішньою природою наукового знання: логіка вирішення його проблем, співвідношення традицій і новацій. При цьому мається на увазі історія змін в об'єктивному змісті знання. З точки зору екстерналістів, зміст наукових ідей і чинники, що впливають на їх історичні зміни і еволюцію, цілком і повністю визначаються тими соціально-історичними обставинами, в яких була вироблена дана наукова теорія або концепція [3, с. 17–18]. Таким чином, протягом декількох десятиліть продовжувалася дискусія між інтерналістами і екстерналістами. В основі цих дискусій лежить звинувачення в тому, що інтерналісти не надають достатньої уваги соціальним інтерпретаціям історії науки. А екстерналістів звинувачують навпаки в тому, що поза увагою залишається основний зміст історії науки, а точніше – розвиток наукових ідей.

На думку Р. Мертон, наукове знання розвивається таким чином, що все важливе із минулого увійшло в сучасну теоретичну думку. Саме тому вчений в повсякденній роботі не потребує знання історії тих ідей та теорій, якими він оперує. Справжня історія наукових ідей є соціальним процесом, вважає Р. Мертон, який можливо зрозуміти, не звертаючись до логіки наукового знання. Сама історія науки повинна базуватися на інтимній, прихованій стороні наукового дослідження, яка, як правило, не знаходить свого виразу в наукових статтях чи книгах, а історики науки повинні звертати увагу на шляхи досягнення наукових результатів, а не на самі результати, які описані в наукових публікаціях. Такі різного роду соціальні, культурні, психологічні обставини допомагають ученому робити нові відкриття, також він повинен аналізувати соціальні вимоги, які прискорюють будь-яке відкриття. На думку

Р. Мертона, наука є перш за все соціальний інститут. А будь-який соціальний інститут з погляду структурно – функціонального аналізу – це специфічна система цінностей і норм поведінки. Для нормального функціонування кожного соціального інституту необхідно, щоб виконувався певний набір норм, або, навпаки, якщо є стабільно функціонуючий соціальний інститут у ньому неодмінно підтримується і виконується певний комплекс норм.

М. Малкей вважає, що: "Наука за своєю суттю є інтелектуальною діяльністю, ціль якої – це чітко розроблений опис і пояснення об'єктів, процесів і взаємозв'язків, що мають місце в природі. Наукове знання в тій мірі в якій воно є реальним і обґрунтованим, відкриває в своїх систематичних твердженнях й накопичує істинні риси зовнішнього світу. В своїх інтелектуальних зусиллях члени наукового співтовариства виявляють передовсім такі риси, як передбачення, незацікавленість, безпристрасність, незалежність, самокритичність та інше"[4, с. 121–123]. Крім того, дослідник наголошує, що зміст нормативних принципів для дослідників залежить від їх інтелектуальних настанов і змінюється у відповідності з дійсними внутрішніми соціальними факторами в науці. Цей висновок є справедливим по відношенню до принципу універсальності, який полягає в тому, що від учених очікують, що вони почнуть оцінювати нові наукові твердження у відповідності до раніше встановлених критеріїв.

У підході соціальної зумовленості науки вчений і його інноваційна діяльність розглядається в контексті взаємодії з іншими ученими, з діями культури, з ідеалами і цінностями культури, тобто вона фіксується і аналізується в єдності зі всім його соціокультурним оточенням. Отже, соціальність – це вимір людського буття, який реалізований у відношеннях між людьми, соціальних інститутах, комунікативних процесах, а соціальність знання – це формування знання в соціально-культурному контексті, включеність знання в структури діяльності, спрямованої на його здобуття, тобто те, як соціум взагалі зумовлює формування знання.

У зв'язку з залученням уваги до суб'єкта пізнання істотно трансформується поняття соціальності, у постнекласичній науці воно розуміється вже не як вплив зовнішніх факторів, а як контекст культури, як діалогічне спілкування фундаментальних наукових теорій – парадигм, як соціальна структура науки, сукупність соціальних відносин у рамках наукового співтовариства. Дослідницька увага переноситься з глобальних революцій на вивчення окремих епізодів, подій індивідуальних, особливих, які не впливаються в загальний ряд розвитку і не піддаються історичним законам.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гайдено П. П.* У истоков новоевропейской науки / П. П. Гайдено // *Философия науки. Методология и история конкретных наук.* – М. : Канон + РООН Реабилитация, 2007. – 640 с.
2. *Каган М. С.* Философская теория ценностей. – СПб. : ТОО ТК "Петрополис", 1997. – 206 с.
3. *Касавин И. Т.* Знание // *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. Т. 2. – М. : Мысль, 2001. – 436 с.
4. *Малкей М.* Наука и социология знания. – М. : Прогресс, 1983. – 253 с. – (Общественные науки за рубежом. Философия и социология).
5. *Огурцов А. П.* Социальная история науки: стратегии, направления, проблемы / А. П. Огурцов // *Принципы историографии естествознания: XX век.* – СПб. : Университетская книга, 2001. – 358 с.
6. *Пікашова Т. Д.* Основи історії науки і техніки : [навч. посібник] / Т. Д. Пікашова, Л. О. Шашкова. – К. : ІЗМН, 1997. – 399 с.
7. Прогнозное социальное проектирование : теоретико-методологические и методические проблемы / отв.ред. Т. М. Дридзе. – М., 1994. – 304 с.
8. *Савостьянова М. В.* Аксиологический анализ парадигмальной науки, или о роли ценностей в науке : монография. – Киев : ПАРАПАН, 2009. – 260 с.
9. *Степин В. С.* Научные революции как "точки бифуркации" в развитии знания // *Научные революции в динамике культуры.* – Минск : Университетское изд-во, 1987. – 383 с.

Яремко И. В. Осмысление социально-культурного измерения научного знания. Выявлено и проанализировано тематику и основные подходы к пониманию социально-культурной обусловленности научного знания и проблемы социальности современной науки.

Ключевые слова: научное знание, наука, истина, ценность, социальность.

Yaremko I. V. Comprehension social-cultural dimension of scientific knowledge. The themes and key approaches to understanding the social and cultural conditioning of scientific knowledge and of social problems of modern science are identified and analyzed.

Keywords: scientific knowledge, truth, value, sociality.